

QORAQALPOG'ISTONDA XALQ DEHQONCHILIGI TAJRIBASI VA QISHLOQ XO'JALIGI QUROLLARINING TARIXIY- ETNOGRAFIK TAHLILI

Eshmuratova Muxabbat Oralbayevna

QDU, Tarix fakulteti, "Arxeologiya" kafedrası tayanch doktoranti

[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0005-7796-4873)

[0005-7796-4873](https://orcid.org/0009-0005-7796-4873)

merajeshmuratova@gmail.com

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАРОДНОГО ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО ОПЫТА И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОРУДИЙ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

*Ешмуратова Мухаббат Оралбаевна, базовой докторант,
кафедры Археологии, Исторического факультета
Каракалпакского государственного университета*

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC ANALYSIS OF TRADITIONAL FARMING PRACTICES AND AGRICULTURAL TOOLS IN KARAKALPAKSTAN

Eshmuratova Mukhabbat Oralbaevna

*Doctoral student at the Department of Archaeology, Faculty of
History, Karakalpak State University (KSU)*

Annotatsiya: Maqolada asosan qoraqalpoq dehqonlarining tajribalari, ularning yerni o'zlashtirishdagi usullari, mehnat qurollari tarixiy-etnografik jihatdan tahlil etiladi. Shuningdek, mehnat qurollarining turli xilligi, qo'shni xalqlar turmushidagi qishloq xo'jalik qurollarining o'xshashliklari qiyosiy ko'rsatilib, ayrim mehnat qurollarining o'zgarishi dala yozuvlari misolida keltirilgan.

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, dehqonchilik, qishloq xo'jaligi, mehnat qurollari, sug'orish tarmoqlari, yerni o'zlashtirish usullari.

Аннотация: В статье проводится историко-этнографический анализ опыта каракалпакских дехкан, их методов освоения земли и орудий труда. Также сравнительно представлено разнообразие орудий труда, показаны сходства сельскохозяйственных орудий в быту соседних народов, приведены примеры изменений некоторых орудий труда на основе полевых записей.

Ключевые слова: каракалпаки, земледелие, сельское хозяйство, орудия труда, оросительные системы, методы освоения земель.

Abstract: This article primarily analyzes the experiences of Karakalpak farmers, their methods of land cultivation, and their labor tools from a historical and ethnographic perspective. Additionally, it comparatively illustrates the diversity of tools and the similarities in agricultural implements used by neighboring peoples. Changes in certain labor tools are presented using examples from field notes.

Keywords: Karakalpaks, farming, agriculture, labor tools, irrigation networks, land cultivation methods.

Kirish. Sharq mamlakatlari singari O'rta Osiyo mamlakatlari ham asosan agrar xo'jalikka moslashgan. Bir necha ming yillar davomida Janubiy

Orolbo'yi xalqlari iqtisodiy va qishloq xo'jalik faoliyati jarayonida madaniy landshaft yaratishga erishdilar, to'plangan iqtisodiy tajriba avlodlar

avlodga o'tib bordi [2; B.3]. Ular to'plagan tajribalari asosida qo'shni xalqlar e'tirof etgan mashhur dehqonlarga aylandilar. Qishloq xo'jaligini yuritishda qoraqalpoq dehqonlari, yerni o'zlashtirishda xalq yer ilmini o'rganish usuli bilan birga o'ziga xos bo'lgan dehqonchilikda qo'llaniladigan taqvim, matematik hisoblash usullarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, qishloq xo'jaligini yuritish texnikasini, ya'ni mehnat qurollaridan ham mohirona foydalana olgan.

Adabiyotlar tahlili va metodi. XIX asr va XX asr boshlarida qishloq xo'jaligi ekinlari uchun yangi yoki "lalmikor" yerlarni o'zlashtirish dehqonlar uchun katta kuch sarflashni talab qiladigan murakkab davr bo'ldi, chunki asosiy qurol ketmon va shudgor edi [10; B.53]. Bunday masalalar dehqonchilikdagi va qoraqalpoq dehqonlarining ekinzor yerlarini ishlash, sug'orish ishlari juda katta jismoniy mehnatni talab etishi, chunki dehqonchilikda foydalaniladigan texnikaning yaroqsiz ekanligi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan tilga olinadi [9; B.281]. Ayniqsa, tadqiqotchilar M.V.Sazonova [8], T.A.Jdanko [10], S.Kamalov [4], V.Shalekenov[9], I.Jabborovlar [3] ishlarida mehnat qurollarining taqchilligi va ularning turlari haqidagi asosiy ma'lumotlar keltiriladi. R. Balliyeva[2] qoraqalpoq dehqonlarining yerni o'zlashtirishdagi alohida mahorati haqidagi ma'lumotlarni keltirsa, G.Karamanova tadqiqotlarida qishloq xo'jaligi sug'orish sohasidagi masalalar, shuningdek, ularning dehqonchilik va irrigatsiya holati talabga javob bermasligini ko'rsatadi [5]. Tadqiqotchilardan Z.Qurbonova qoraqalpoq bog'dorchiligi va polizchiligini o'rganishi orqali qoraqalpoq dehqonlarining yerni o'zlashtirish usullarini to'liq ochib bergan [6].

Natijalar. Qoraqalpoqlarning dehqonchiligi sun'iy sug'orish, shuningdek, nam yerlardan, daryo deltasidagi orollar va tekisliklardan, qurigan ko'llarning tubidan, shuningdek, ko'plab qo'ltiqlardan foydalanishi bilan ajralib turadi. Sun'iy sug'orishning asosiy suv manbai - Amudaryo bilan bog'liq edi.

Sun'iy sug'orish tizimlaridan foydalanishga asoslangan qishloq xo'jaligi katta qo'l kuchi va tajribani talab etadi. Amudaryodan magistral kanal (o'zan, ariq, jar) burilib, undan ariq, ariqdan ariq chiqarilib dashtga suv keltirildi [6; B.374]. Qoraqalpoqlar dehqonchiligi sun'iy sug'orish, shuningdek, nam yerlardan, daryo deltasidagi orollar

va tekisliklardan, qurigan ko'llarning tubidan, hamda ko'plab qo'ltiqlardan foydalanishi bilan ajralib turadi. Sun'iy sug'orishning asosiy suv manbai bo'lgan Amudaryodan asosiy suv kanallari va o'zanlari - Kegeyli, Quvonch-jarma, Sho'rtonboy, Shumanay, Qiyot-Jarg'on va boshqa irmoqlar vujudga kelgan. Namgar va daryo bo'yidagi dehqonchilikning (daryo suvi to'lib-toshib, ma'lum muddatdan so'ng, daryo suvi qaytgach, namlangan yerlarida dehqonchilik bilan shug'ullanish) qadimiy ko'rinishlari asosida, botqoqli yerlarni meliorativ holatga keltirish, suv toshqinlarini tartibga solish hamda qurib qolgan delta kanallari va ko'llarni tartiblashtirish usullarining ishlab chiqilishi [1; B.223] natijasida qoraqalpoqlarning dehqonchiligida bu borada ham tajribalari ortdi.

Qoraqalpoq dehqonlari yerlarni o'zlashtirishda, avval yerni tekislab, uni loy qo'rg'on ya'ni chel bilan o'rab olib, tuproqni sug'orishga kirishdi. Buning uchun ekin maydoni yoki kulcha ekin maydoni suv bilan to'ldiriladi. Sug'orish vaqtida tuproq tez namlanib to'yinadi va yer qurigandan keyin, ekinzor yerlarning chuqurlari yuvilgan oq tuz bilan qoplanar edi. Keyin ekin maydoni yana suv bilan to'ldiriladi va butun ish jarayonida bir necha marta takrorlanadi. Agar tuproq kuchli sho'rlangan bo'lsa, unda suv bir necha marta yuborilgan va qurigandan so'ng, yer belkurak bilan biroz ag'darilib, bir necha kun davomida shu holatda qoldiriladi. Ekishdan oldin bu ekin maydonlari yana suv bilan to'ldirilgan, keyin haydab yumshatilgan va ekishga tayyorlangan[10; B.53]. Tuproqning sho'rligini aniqlashning boshqa xalq usullari ham bor edi. Buning uchun bir necha joyda chuqur teshiklar qazilgan, bir necha tuproq namunalari olingan, ular idishga solingan va yomg'ir suvi bilan aralashtirilgan. Bunda suv tuproqni to'liq qoplashi kerak. Yaxshilab aralashtiriladi, keyin tuproq cho'kib ketgandan so'ng suvning ta'mi tatib ko'riladi. Agar uning ta'mi o'zgarmagan bo'lsa, demak yer yaxshi. Agar suv sho'r bo'lsa, bu holda yer sho'rlangan bo'ladi. Agar yerdan yomon hid chiqsa, "bunday yerlar ekin yetishtirish uchun yaroqsiz" deb hisoblanadi. Qoraqalpog'iston sharoitida tuproqning sho'rlanishi har doim muhim masala bo'lib kelgan. Yerlarni yuvish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: "Ekinlik uchun mo'ljallangan yerlar yovvoyi o'tlardan tozalanadi, tekislanadi, maxsus maydonlarga bo'linadi, keyin ariqlar tortiladi, kanallar qazilgandan so'ng qazilgan

tuproq ariqlarning chetlari bo'ylab tepalik qilinadi. Ushbu tartib tugagandan keyin tuproqning tuzlarini yuvishni boshlaydi, buning uchun dala suv bilan to'ldiriladi va sho'r eritma drenajlanadi. Tuproqni yuvish har yili amalga oshirilishi kerak. Yerlar yuvilgandan keyin dalalar yana shudgorlanadi. Shudgordan so'ng yerlar sug'oriladi, loy, qum va balchiqdan iborat o'g'it berishni boshlaydi" [10; B.53]. Shunday ko'rinishda dehqonlar mehnat qurollarini takomillashtirishi, dehqonchilik bilimi va tajribalari asosida yerlarni o'zlashtirgan.

Shuningdek, qoraqalpoq dehqonlari tuproq, iqlim va landshaftning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib mehnat qurollarini takomillashtirib borishga intilgan. Biroq, oddiy mehnat qurollari ham qoraqalpoqlarning barcha dehqonlarida bo'lmagan. Mehnat vositalarining boy dehqonlar qo'lida to'planishi ular uchun arzon xarajatni ta'minlagan bo'lsa, kambag'al va o'rtahol dehqonlar ishlab chiqarish vositalarining juda yetishmasligi tufayli yerga asosan qo'l mehnati bilan ishlov berishga va ko'proq mehnat sarflashga majbur bo'lganlar [10; B.66]. Shunday holatlarga ko'ra xalq og'zaki ijodida quyidagi satrlar uchraydi:

- Quroling soz bo'lsa,

Mehnating oz bo'lar [7; B.173].

Qoraqalpoq dehqonlari yerlarni o'zlashtirish jarayonida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan birga, yerga qayta ishlov berish, samarali o'g'it (dori) qo'llash kabi usullarni ham yaxshi o'zlashtirgan.

Demak, xalqning azaldan asosiy kasblaridan biri bo'lgan dehqonchilik bilan shug'ullanganligi, dehqonchilikda asosan yig'im-terim qurollari bo'lgan: ketmon, bel, bolta, o'roq, kurak va yaba kabi mehnat qurollaridan keng foydalanib, ularni takomillashtirib borganini ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsa-da, bu mehnat qurollari qishloq xo'jalik ishlarida yetishmovchilikni yuzaga keltirgan va ko'plab dehqonlarning yer unumdorligini oshirish maqsadida qilgan harakatlarini qiyinlashtirgan. Chunki yangi yerlarni o'zlashtirish, chel, to'g'on, kulchalarni barpo etish, undan sug'orish tarmoqlarini ishlab chiqish uchun juda katta kuch va zaruriy mehnat qurollari kerak edi.

Tadqiqotchi T.A.Jdanko rahbarligidagi tadqiqotlarda mehnat quroli bo'lgan ketmonning dehqonlar uchun bajaradigan vazifasini shunday ta'riflaydi: "...Ketmon - yerga ishlov berishda temir uchli, uzun dastali asbob. Ketmon yordamida yangi

va kuzgi yerlarni shudgorlashga tayyorlash, ildizi bilan tikanni kesib, yangi ekin maydonlarini tekislash, yerga ariqlar ochish amalga oshirilgan. Ketmon yordamida ekin maydonlarini sug'orishda suvni ushlab turish uchun har tomondan kichik marza qilingan. Bundan tashqari, ketmon qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish va magistral kanallarning tarmoqlarini tozalash uchun tuproq ishlarida ishlatilgan" [10; B.68] deb ko'rsatadi.

Tadqiqotchi V.Shalekenov ketmonning qishloq xo'jaligidagi ahamiyatini "imkonsiz dala ishlari uchun temir o'tkir tishli va uzun dastali ketmon ishlatilgan" [9; B.287] - deb ko'rsatadi. T.A.Jdanko tadqiqotlarida qishloq xo'jaligi ishlarida ko'p foydalaniladigan yana bir mehnat quroli "bel" haqida ham to'xtaladi. Amudaryoning quyi oqimida bel dalada va uyda keng qo'llanilgan. Qoraqalpoq bellari, xorazm o'zbeklarining bellari singari qishloq xo'jalik ishlariga juda mos kelishini [10; B.68] keltiradi. Tadqiqotchilardan M.V.Sazonova o'z asarida ko'rsatilganidek, Xorazm o'zbeklariga xos bo'lgan bellar qoraqalpoq qishloq xo'jaligida ko'plab tarqalgan deb u haqida shunday deydi: "Qazish paytida oyoqni qo'llab-quvvatlash uchun konus shaklidagi uchi o'tkir ikki tepkili quloqli temirdan yasalgan" [8; B.257]. Keltirilgan bu ta'rif qoraqalpoq xalqiga xos bo'lgan bellarda ham uchraydi. I.Jabborov tadqiqotlarida ham Xorazm o'zbeklariga xos bellar shunday ta'riflanadi va u Surxondaryo vohasida bir tepkili quloqli bellarning mavjudligini ko'rsatib beradi [3; B.101].

Mehnat qurollarining yana bir turi "gurek"ni tadqiqotchilar shunday ta'riflaydilar: "...Shamolda donni tozalab, sovurish uchun maxsus yog'ochdan yasalgan bel gurekdan foydalanilgan" [10; B.69] - deb ko'rsatiladi. Informator A.Risbayev xotiralarida: "yog'ochdan yasalgan bel gurek qishloq xo'jaligida donni qobiqlaridan tozalash maqsadida foydalanilar edi, vaqt o'tishi bilan bu belgureklar qishloq xo'jaligi turmushidan uzoqlashib, qish oylarida qor tozalaydigan asbob bo'ldi" [ADYo; №1] - deb ko'rsatadi. Darhaqiqat, hozirgi kunda bu mehnat qurolini ishlab chiqarishda qishloq orasida uchratish qiyin, ko'rsatilgan bu belgurek o'rmini hozirda zamonaviy elaklar egalladi. S.K.Kamalov asarlarida, yig'im-terim vaqtida tishli pichoqli o'roqlardan foydalanganligini keltirsa [4; B.93], tadqiqotchi T.A.Jdanko o'roqning ishlatilish sharoitiga ko'ra ikki turini ko'rsatadi: o'roq va keskirt. O'roq donli mahsulotlarni yig'ish uchun qoraqalpoqlar

xo'jaligida keng foydalanilgan. Keskirt ekinlarni o'tash uchun ishlatilgan, u o'roqdan kichikroq bo'lganligini [10; B.68] keltirgan. Ko'rsatilgan o'roqning bu ikki turi bugungi kunda qishloq xo'jaligi hayotida o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, qoraqalpqlarda dehqonchilik mehnat qurollarining takomillashuvi, yerni o'zlashtirishdagi xalq tajribalari va bilimlari asosida ekin maydonlarini kengaytirdi, hosildorlikni oshirdi. Shuningdek, yerlarni o'zlashtirish, yerga ishlov berish kabi dehqonchilik amaliyotlarida tajribali usullardan keng foydalanildi. Bu dehqonchilik usullari bugungi kunda ham qishloq xo'jalik ishlarida o'z ahamiyatini yo'qotmasdan qo'llaniladigan usullarning asosi bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Андриянов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (В связи историей возникновения и развития орошаемого земледелия). – М., 1969.
2. Баллыева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2003.
3. Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси. Т. «Ўқитувчи», 1994.
4. Камалов С.К. Каракалпакии в XVIII-XIX веках. Ташкент, 1968.
5. Караманова Г. Аграрные реформы в Каракалпакстане 30-х годов XX-века: страницы истории // Вестник ККО АН РУз. 2008г. №4.
6. Курбанова З.И. Садоводческие и бахчеводческие традиции у каракалпаков // Историческая этнология. 2022. Т.7, №3. С. 371-387. <https://doi.org/10.22378/he.22-7-3.371-387>
7. Каракалпак фольклоры. Көп томлық. Нөкис. 2015. 88-100 т.
8. Сазонова М.В. К этнографии узбеков южного Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.1.- М.1952.
9. Шалекенов У. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // Труды ХАЭЭ. Т.III. Под ред. С.П. Толстова. – М., 1958.
10. Хозяйство каракалпаки в XIX- начале XX-века. Ташкент, 1972.

Авторнинг дала ёзувлари (АДЁ)- №1 2024. Чимбой тумани, информатор А.Рысбаев.

